

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA TINISH BELGILARGA DOIR BILIMLARNI SHAKLLANTIRISH

Urimbayeva Bayan Baxtiyarovna

Yuqori Chirchiq tumani Maktab va maktabgacha ta'lim bo'limi

25- umumiy o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola Ona tili darslarida tinish belgilarga doir bilimlarni shakllantirish, tinish belgilarining qoidalari, ona tili darslarida berilgan tinish belgilarga oid mashqlar ustida ishlash usullari, tinish belgilari o'z vazifalari va qo'llanishi va maktab darsliklarida tinish belgilarining ishlatilishiga oid mashq materiallari bilan tanishish haqida yozilgan.

Kalit so'z: Ona tili, dars, tinish belgi, bilim, shakl, qoida, mashq.

Tinish belgilari - muayyan tilda yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqli bayon qilishda, uni ixchamlashda, yozma nutq qismlari (ran bo'laklari)ning o'zaro mantiqiygrammatik munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladigan muhim grafik vositalar[1]. Tinish belgilari markaziy, asosiy belgilar tizimiga (harflar va Tinish belgilari) mansub bo'lib, u qo'shimcha, yordamchi belgilar tizimidan (raqamlar, turli fanlarga oid ilmiy belgilar, bosmaxona belgilari) ma'lum jihatlari bilan farq qiladi. Tinish belgilari ning yozuvda qo'llanishi o'ziga xos tizimga ega. Bu tizim — Tinish belgilari miqdori, qo'yilish tartibi va qo'llanish prinsiplari yig'indisi — punktuatsiyani vujudga keltiradi. Bular yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) xamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, yozma nutqning tushunilishini osonlashtiradi[2]. Tinish belgilari ning asosiy vazifasi nutqning mazmuniy bo'linishini ko'rsatish, shuningdek, uning sintaktik tuzilishi va intonatsion jihatini aniqlashga yordam berishdir[3].

Hozirgi o'zbek yozuvida Tinish belgilari soni 10 ta: nuqta, so'roq belgisi undov belgisi, vergul, qavs, tire, ko'p nuqta, nuqtali vergul, qo'shtirnoq. Ularning aksariyati 19-asr 2yarmida ayrim gaz. va toshbosma kitoblarning nashr etilishi bilan paydo bo'lgan[4].

Tinish belgilari o'z vazifasiga ko'ra, 2 ga bo'linadi: a) chegaralovchi Tinish belgilari — muayyan sintaktik tuzilmaning yoki umuman gapning chegarasini bildirish, bironbir gap bo'lagini intonatsionmazmuniy jihatdan ajratib ko'rsatish, nutq qaratilgan shaxs yoki predmet nomi qamrab olingan, shuningdek, yozuvchi (so'zlovchi)ning sub'yektiv munosabati ifodalangan sintaktik tuzilma chegarasini ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi T.6.: qavs, qo'shtirnoq, yagona qo'shaloq belgi sifatida qo'llanuvchi vergul, ayni shu vazifadagi tire; b) ajratuvchi[5] Tinish belgilari — mustaqil gaplarni, ularning qismlari (bosh va ergash gaplar, bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning predikativ qismlari)ni, gapning uyushgan

bo‘laklarini, birgalik ergashishli qo‘shma gagsharni, gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini, nutqning bo‘linganligini ko‘rsatuvchi T.6.: nuqta, so‘roq va undov belgilari, vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, ko‘p nuqta. Ba’zi Tinish belgilari ham chegaralash, ham ajratish vazifalarini namoyon eta oladi[6]. Tinish belgilari tuzilish jihatdan ham 2 ga bo‘linadi: a) bir elementli Tinish belgilari — vergul, tire, nuqta; b) ko‘p elementli Tinish belgilari Bu guruh, o‘z navbatida, 2 elementli (surok, va undov belgilari, ikki nuqta, nuqtali vergul, qavs), 3 elementli (ko‘p nuqta) va 4 elementli (qo‘shirnoq) Tinish belgilari ga ajraladi. Qo‘llanish o‘rniga ko‘ra, Tinish belgilari 3 guruhga bo‘linadi: gap oxirida qo‘llanadigan Tinish belgilari (nuqta, so‘roq va undov belgilari), gap o‘rtasida qo‘llanadigan Tinish belgilari (vergul) va aralash, ya’ni gapning turli o‘rinlarida qo‘llaniladigan Tinish belgilari (tire, ikki nuqta, qo‘shirnoq, qavs, kup nuqta)[7].

Tinish belgilari ning qo‘llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiygrammatik, uslubiy va differensiatsiya (farqlash) prinsiplari asosida belgilanadi[8].

Ma’lumki, punktuatsiya tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qoidalar yig‘indisidir. “Punktuatsiya ham yozuv kabi kishilar orasidagi aloqaning muhim vositalaridan biri sanaladi”[9]. Boshlang‘ich sinflarda to‘rtta tinish belgisi: gap oxirida nuqta, so‘roq, undov belgisi hamda uyushiq bo‘lakli gaplarda vergulning ishlatilishi haqidagi qoidalar o‘rgatiladi[10]. Boshlang‘ich sinflarda o‘rgatiladigan tinish belgilari kam bo‘lishiga qaramay, o‘qituvchi har bir sinfda tinish belgilari ustida muntazam ish olib borishi zarur[11].

Kichik yoshdagi o‘quvchilarni tinish belgilari bilan tanishtirishda o‘qituvchi, avvalo, ularning yozma nutqda ishlatilishi va o‘rnini ko‘rsatadi. Tinish belgisi fikrni to‘g‘ri, boshqalarga tushunarli qilib ifodalash uchun muhim ekanini tushuntiradi. Masalan, nuqtaning roli bilan elementar tarzda tanishtirish uchun gaplarga ajratilmagan (tinish belgilari qo‘yilmagan) yaxlit matn o‘qitiladi; o‘quvchilar bunday matnni o‘qish va mazmuniga tushunish qiyin ekanligiga ishonch hosil qiladilar. Punktuatsiya semantik, sintaktik va intonatsion qoidaga asoslanadi[12]. Bu uch asos bir-biriga o‘zaro ta’sir qiladi. Xat yozuvchi tinish belgisini qo‘yishda, avvalo, bayon etadigan fikrining mazmuniga asoslanadi. Nutqning mazmun tomoni gapning qurilishiga ham ta’sir qiladi. SHuning uchun o‘quvchilarga tinish belgilarining qo‘llanilishini o‘rgatishda biror gapda tinish belgilarini qo‘llashni belgilaydigan semantik-sintaktik tamoyilga asoslaniladi.

1-sinf o‘quvchilariga savod o‘rgatish davridayoq nuqta, so‘roq belgisi va undov belgisi bilan amaliy tanishtiriladi. Bolalar “Alifbe” o‘qimasalar ham, rasmga qarab gap tuzadilar[13].

O‘qituvchi ularga talaffuzda bir gap boshqasidan to‘xtam (pauza) bilan ajratilishini, gapning oxirida ovoz pasayishini tushuntiradi. Bolalar, o‘qituvchi topshirig‘iga ko‘ra, 3-5 gapli kichik matnni gaplarga ajratadilar va ular o‘rtasidagi to‘xtam (pauza) qilish hikoya mazmunini yaxshi tushunishga yordam berishiga ishonch hosil qiladilar. Ular gapni to‘g‘ri talaffuz qilishini o‘rgana boshlaydilar[14]. Bu gap oxiriga nuqta qo‘yilishi bilan tanishtirish uchun mazmunini va intonatsion asos yaratadi.

So‘roq va undov belgilari bilan ham savod o‘rgatish davridayoq tanishtiriladi[15]. Bolalar so‘rash mazmunini bildirgan gaplarni o‘qiydilar. O‘quvchilar bunday gaplarni ohangga rioya qilgan holda, ya‘ni gapning oxirida ovozni ko‘tarish bilan o‘qishga o‘rgatiladi. Gapning mazmuni va intonatsiyasi so‘roq belgisini qo‘yishni talab etadi[16]. Undov belgisini qo‘yishni o‘quvchilar gapning his-hayajon ifodalashi va alohida ohangda o‘qilishi bilan bog‘laydilar. O‘quvchilar 2-sinfda “Gap” bo‘limi mavzularini o‘rganish jarayonida nuqta, so‘roq va undov belgisi haqida nazariy tushunchalar oladilar.

3-sinfda esa tinish belgilari haqidagi nazariy tushunchalar chuqurlashtiriladi. SHu vaqtdan boshlab o‘quvchilar gap oxiriga tinish belgilari sintaktik asosda qo‘yilishini anglay boshlaydilar. “Darak gap” mavzusini o‘rganish bilan bog‘liq holda nuqta qo‘yilishi, “So‘roq gap” mavzusi bilan bog‘liq holda so‘roq belgisi va “Undov gap” mavzusini o‘rganish bilan bog‘liq holda undov belgisining qo‘yilishi o‘rgatiladi.

4-sinfda o‘quvchilar “Gapning uyushiq bo‘laklari” mavzusi o‘rganilganda sanash ohangi bilan bog‘langan bo‘laklarda vergulning vazifasi bilan tanishadilar. O‘qituvchi ikki gapni o‘qib taqqoslash bilan nuqta va vergulda ohangning qanday berilishini ko‘rsatadi. Masalan, Biz ona tilimizni sevib o‘rganamiz (Gap oxirida ovoz pasayadi, pauza qilinadi). Men, Ra‘no, Alisher boshqa tillarni ham sevib o‘rganyapmiz (Men, Ra‘no, Alisher so‘zlaridan so‘ng ovoz bir oz pasayadi, xabarning davom etishi seziladi)[17].

O‘quvchilar uyushiq bo‘lakli gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklarning ammo, lekin, biroq so‘zlari bilan bog‘langanda vergulning ishlatilishini ham amaliy o‘rganadilar. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar har xil mashqlarni ishlash orqali tire va ikki nuqtaning ishlatilishi bilan amaliy tanishadilar. Savod o‘rgatish davridayoq o‘qituvchi o‘quvchilar e‘tiborini vergul, tire, ikki nuqtaning ishlatilishiga qaratadi, matnni o‘qiganda bu tinish belgilariga rioya qilishni o‘rgatadi. Masalan, Olma, olcha, nok – meva[18]. Kitob – bilim bulog‘i. Ona tili darslarida so‘zlarni guruhlash mashqlarini bajarganda, o‘qituvchi I sinf o‘quvchilarini tire va ikki nuqtaning qo‘yilishi bilan amaliy tanishtiradi.

O‘qituvchi aniq misollar bilan sanab ko‘rsatilgan so‘zlardan oldin ikki nuqta qo‘yilishini, har bir so‘zning vergul bilan ajratilishini ko‘rsatadi. Bunda o‘quvchilar tinish belgining nomini aytadilar, o‘qituvchi eslatmasa ham, ulardan asta-sekin foydalana boshlaydilar. Matnni yozishdan oldin punktuatsion xatoning ham oldi olinadi[19]. SHunday qilib, o‘qituvchi o‘quvchilarda punktuatsion ziyraklikni o‘stirib boradi[20]. O‘quvchilarga tinish belgilarini ishlatish qoidalarini to‘la singdirish, ularni tinish belgilarini o‘z o‘rnida ongli ishlatishga o‘rgatish maqsadida sintaktik-punktuatsion tahlil, tinish belgilari tushirib berilgan matnning tegishli tinish belgilarini qo‘yish, ta‘kidiy eslatish diktanti, bayon va inshoda tinish belgilarining ishlatilishini izohlash kabi mashqlardan foydalaniladi[21].

Ona tili darslarini o‘qish darslari bilan bog‘lash sintaksis va punktuatsiya elementlari ustida ishlashning metodik shartlaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilar bu darslarda sintaksis sohasidagi bilimlariga asoslangan holda ifodali o‘qish, so‘zni aniq ishlatish, o‘z fikrlarini

grammatik to'g'ri shakllantirishga o'rganadilar[22]. SHunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining gap haqidagi elementar bilimlari og'zaki va yozma nutqda gapdan ongli foydalanishni ta'minlaydi. Ona tili darslarida o'quvchilarni grammatik tushunchalar bilan tanishtirish jarayonida ularda to'g'ri yozuv malakasi ham shakllantiriladi va imlo qoidasini o'zlashtirishga asos solinadi. Imlo qoidalari bir so'znigina emas, balki umumiylik mavjud bo'lgan butun so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi[23]. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so'zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me'yorga muvofiq butun so'zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. SHuning uchun har bir darsda imlo ustida ishlash muxim vazifa sanaladi[24].

O'qituvchi imloviy malakaning psixologik tabiatidan kelib chiqib, kichik yoshdagi o'quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida ishlash metodikasini belgilaydi.

Imloviy malaka maxsus nutq malakasidir. To'g'ri yozuv – maxsus nutq faoliyati; yozuv ham murakkab harakat bo'lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, so'zni uslubiy aniq qo'llashni ham o'z ichiga oladi[25].

Imloviy malaka murakkab malaka bo'lib, uzoq davom etadigan mashqlar jarayonida yaratiladi va so'zni fonetik tomondan tahlil qilish, uning morfemik tarkibini aniqlash ko'nikmasi kabilarga asoslanadi[26]. Psixologiya malakani avtomatik harakat, ya'ni mashqlar natijasida asta-sekin avtomatlashgan ongli harakat deb belgilaydi. Avtomatlashish o'rganilgan imlo qoidasining oson yoki qiyinligiga bog'liq. Imloviy malaka o'z tabiati bilan avtomatik hisoblanmaydi. Malaka asosiga qo'yilgan ko'nikma mustahkamlanadi, takomillashadi, yaxshilanadi (harakat tezlashadi, aniq va to'g'ri bo'la boshlaydi, ishonarli va tejamli bajariladi); shuning bilan birga, faoliyatning tuzilmasi qayta quriladi: mayda birlik bilan ishlash kengroq, butun, qo'shilgan birliklar bilan ishlashga o'tadi (masalan, so'zni harflab ko'chirish, bo'g'inlab ko'chirish bilan, keyin so'zni yaxlit ko'chirish bilan, so'ngra u gapni ko'chirish bilan almashadi). Bir imlo malakasi avtomatlashadi, imloga oid boshqa hodisa o'rganiladi va asta-sekin so'zni to'g'ri yozish malakasi hosil bo'ladi[27]. Umuman olganda, yozuv murakkab harakat sifatida ongli jarayonligicha qoladi.

To'g'ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o'quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to'g'ri yozuv hodisasini o'zlashtirish uchun o'quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez ham tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so'z va so'z shakllarini ma'lum grammatik yoki grafik guruhlariga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o'rin tutadi[28].

Shunday qilib, orfografiyani o'rgatishda, grammatikani o'rgatish kabi, o'quvchilarning analitik-sintetik faoliyatini asta takomillashtira borish talab etiladi. Imlo qoidasi ustida ishlash metodikasi. O'quvchilarda to'g'ri yozuv malakasini shakllantirish grammatik nazariyani va imlo qoidasini o'zlashtirishga asoslanadi. Imlo qoidalari bir so'znigina emas, balki umumiylik

mavjud bo'lgan butun so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi[29]. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so'zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me'yorga muvofiq butun so'zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so'zlarning yozilishini bir xillashtiradi[30]. Bu yozma ravishdagi aloqani yengillashtiradi va imlo qoidalarining ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Imlo qoidalarini grammatik, fonetik, so'z yasallishiga oid materiallarni ma'lum darajada bilmasdan turib o'zlashtirish mumkin emas[31]. Grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor hisoblanadi. SHuning uchun boshlang'ich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos bo'ladigan grammatik nazariyaga bog'liq holda o'rganiladi. Masalan, shakl yasovchi qo'shimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar "Ot", "Sifat", "Son", "Kishilik olmoshlari", "Fe'l" mavzulari ichiga kiritilgan. Materialning bunday joylashtirilishi grammatika bilan orfografiyani bir-biriga bog'liq holda o'rganishni ta'minlaydi[32]. Imlo qoidasi bevosita grammatik nazariya elementlaridan so'ng o'rganiladi. Masalan, otlarning kelishiklar bilan turlanishi o'rganilgach, kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqidagi ko'nikma shakllantiriladi[34]. "Sifat" mavzusini o'rganish -roq qo'shimchasining va qip-qizil, yum-yumaloq kabi sifatlarning yozilishiga, "Fe'l" mavzusini o'rganish bo'lishsizlik (-ma) va o'tgan zamon (-di) qo'shimchalarining yozilishiga zamin yaratadi. Imlo qoidalarini o'rgatishga bunday yondashish boshlang'ich sinflarda barcha orfografik materiallarni o'rganishda tipik hisoblanadi. Imlo qoidalari ustida ishlash – murakkab jarayon, qoidaning mohiyatini ochish, o'quvchilarning qoida ifodasini o'rganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari hisoblanadi[33].

Qoida mohiyatini ochish qoida so'zning qaysi qismini, qaysi so'z turkumi yoki grammatik shaklni yozishni boshqarishini, bunda qaysi belgilar yetakchi ekanini tushuntirish demakdir. O'quvchilarni qoida bilan tanishtirish uchun material tanlashda o'qituvchi bu yetakchi belgilarni albatta hisobga oladi[35].

Qoida ifodasi ustida darslik bo'yicha ishlanadi. Bunda o'quvchilarning qoida tarkibini anglab yetishlari ahamiyatlidir. SHuning uchun darslikdagi qoida qismlarga bo'linadi (Aslida o'quvchilar bu vazifani mashq jarayonidayoq bajarib qo'yadilar)[36]. O'quvchilar o'rganilgan qoidaga misol aytish va xilma-xil mashqlarni bajarish yo'li bilan uni yangi til materialiga, ya'ni yozuv tajribasiga tatbiq etadilar. Qoida ustida ishlash metodikasi shu qoidaning xarakteriga qarab tanlanadi. Masalan, bo'lishsizlik qo'shimchasi (-ma) ning yozilishini deduktiv yo'l bilan o'rgatish mumkin. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi (-ga) ning oxiri -k bilan tugagan otlarga -ka, -q bilan tugagan otlarga -qa shaklida qo'shilishi haqidagi qoidani indukiv yo'l bilan tushuntirish maqsadga muvofiq[37].

O'quvchilar qoidadagi asosiy fikrni ajratishga yordam beradigan vazifalarni bajarsalar, uni o'zlashtirish xiyla qulay bo'ladi. CHunki bolalar aniq material bilan ishlaydilar va uni tahlil qilish vaqtida qoidaning muhim qismlarini ajratadilar, qoidani ongli o'zlashtiradilar[38]. Nimanidir, masalan, so'zlarning talaffuzi va yozilishini, so'z turkumlarini, so'z qismlarini bir-

biriga taqqoslash o'quvchilarning aqliy faolligini oshiradi. Bunda yana qoidaning ajratilgan belgisini aniq yozib ko'rsatish ham ahamiyatli hisoblanadi. Qoidada aks ettirilgan muhim fikrni ajratishga o'qituvchining savollari yordam beradi. Bu savollar, o'z navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi.

Qoida ustida jamoa bo'lib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qo'llash ham mumkin[39].

Yangi qoidani o'zlashtirishda o'rganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari o'rganilgan qoidalar bilan bog'lanadi. Bunda qarshi qo'yish yoki taqqoslash usulidan foydalaniladi va o'xshash tomonlari aniqlanadi. Masalan, tushum kelishigi qo'shimchasining yozilishini o'zlashtirishda u ilgari o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otning fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi[40]. Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqdagi aniq tasavvurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. SHuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq yodlab berish talab etilmasligi, balki so'zni to'g'ri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirilishi lozim[41].

Imloga oid mashqlar. Imloviy malaka ongli nutq faoliyatining avtomatlashgan komponentidir. Faoliyat avtomatlashishi uchun uzoq vaqt davomida maqsadga qaratilgan mashqlar bajarib boriladi. Imloga oid mashqlar imloviy ziyraklik ko'nikmasini shakllantirishga, tegishli o'rinda qoidani tatbiq qilishga, mashqlarning qismlari o'rtasidagi bog'lanishni belgilash, ularni umumiy va yagona faoliyat tizimiga kiritishga, o'quvchilar uchun qoidaning mohiyatini aniqlash va uni shakllantirishga qaratiladi[42]. Qoidani tatbiq qilish davridagina uning mazmuni chuqurroq o'zlashtiriladi. Metodikada imloga oid mashqlarga: 1) grammatik-orfografik tahlil; 2) ko'chirib yozuv; 3) diktantlar; 4) leksik-grammatik tahlil; 5) bayonlar kiradi[43]. Grammatik-orfografik va leksik-orfografik tahlilda orfografiyaning grammatika va leksika bilan bog'lanishi, ko'chirib yozuv va diktantda o'quvchilar faoliyatini belgilaydigan omillar, xususan, ko'chirib yozuvda ko'ruv va qo'l harakati uquvi, diktantda eshituv uquvi hisobga olinadi. Ko'chirib yozuv ko'rib idrok qilingan so'z, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir. Boshlang'ich sinflarda husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib, tuzatishlarga yo'l qo'ymay va tartibli, harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay, tinish belgilarini to'g'ri qo'llab ko'chirib yozuv ko'nikmasi shakllantirilishi kerak. O'quvchilarda bu ko'nikmani hosil qilish maqsadida o'qituvchi alifbe davridan boshlab ularga ko'chirib yozuvni izchillik bilan o'rgatib boradi.

O'quvchilarda ko'chirib yozuv ko'nikmasini shakllantirishga oid asosiy qoidalarga quyidagilar kiradi:

1. Ko'chirib yozishdan oldin ko'chirib yozadiganingni yaxlit o'qib chiq.
2. Har bir gapdagi so'zlarni bo'g'inlarga ajrat va ichda bo'g'inlab ayt.
3. Ko'chirib yozganingni asliga solishtir va xatolaringni to'g'rila.

Ko'chirib yozuv uchun so'z, alohida gap va kichik matnlardan foydalaniladi.

O'qituvchining qo'ygan maqsadiga bog'liq holda ko'chirib yozishdan oldin unga tayyorgarlik ko'riladi; bunda imlosi qiyin so'zlarni izohlab o'qish, so'zning nima uchun shunday yozilishini asoslash, o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni aniqlash kabi mashqlardan foydalaniladi[44]. Bu ko'nikma qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida kontrol (tekshiruv) ko'chirib yozuv o'tkaziladi. Ko'chirib yozuv mashqlari grammatik, leksik yoki so'z yasashiga oid vazifalarni bajarish bilan birga olib boriladi. Bu imlo qoidasini tatbiq etishni yaxshi bilib olish imkonini beradi. Chunki vazifaning xarakteri imloviy malakani shakllantirishga nazariy asos bo'ladigan grammatik, fonetik bilimlarni faollashtirishni talab etadi. Bulardan tashqari, kompleks mashqlar orfografiya bilan birgalikda nutq o'stirish vazifalarini ham bajarish imkonini beradi. Kompleks mashqlarga misol qilib quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ko'chirish. O'zakkidosh so'zlarni aniqlab, o'zakni ajratish[45].
2. Tushirib qoldirilgan qo'shimchalarni qo'yib ko'chirish, qanday qo'shimcha ekanini aytish; yozilishini tushuntirish.
3. Matn mazmuniga mos so'zni qavs ichida berilgan so'zlardan topib qo'yib ko'chirish. Shu so'z qaysi so'z turkumiga oid ekanini, uning yozilishini tushuntirish.
4. Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish va yozish.
5. Tartibsiz berilgan gaplardan bog'lanishli matn tuzish.
6. Tanlab ko'chirish (Berilgan gaplardan yoki matndan muayyan bir so'z turkumini; ot va fe'ldan yoki ot va otdan, sifat va otdan tuzilgan so'z birikmalarini ko'chirish).

Diktant eshitib idrok qilingan so'z, gap, matnni yozishdir. O'quvchilarning og'zaki yozma nutqini o'stirishda, savodxonligini oshirishda diktantning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozish jarayonida xato qilmaslikka harakat qiladi. Xato qilmaslik ularning fonetik, leksik va grammatik bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklariga bog'liq bo'ladi. Imlo qoidalari grammatik hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Demak, savodli diktant yozish uchun o'z navbatida grammatik qoidalarni ham bilish zarur.

Boshlang'ich sinflarda diktant uchun matn tanlashda bir qancha tamoyillarga rioya qilish zarur:

1. Matnning monologik nutq shaklida bo'lishi. Unda ko'chirma gaplar, undalmali, kirish so'zli, ajratilgan bo'lakli gaplar, qo'shma gap bo'lmasligi lozim.
2. Matn hajmi 1-4-sinf o'quvchilarining o'qish sur'atiga asoslangan bo'lishi.
3. Matn mazmuni bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lishi.
4. Diktant matni o'quvchilarga u yoki bu haqda bilim berishi.
5. Tanlangan matn g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lishi, bolalar hissiyotiga ta'sir qilishi.
6. Matn tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi.
7. Matnda o'rganilayotgan hodisa kamida 5-6 marta uchrashi.

Diktantlar maqsadiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Ta'limiy diktantlar – bilim berishga yo'naltirilgan diktantlar.
2. Tekshiruv diktantlari – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishga qaratilgan diktantlar.

Ta'limiy diktantlarni o'tkazish vaqtini, o'rnini, turini o'qituvchining o'zi belgilaydi. Ta'limiy diktantlar uchun darsning ma'lum bir qismi (5-10 daqiqasi), ba'zan bir dars ajratiladi. Bu diktant o'quvchilar bilimini mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi[46]. Ta'limiy diktantda o'qituvchi o'quvchilarga o'rgatilayotgan hodisaning imlosini bir necha tahlil usullaridan foydalanib tushuntiradi, o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozishlariga ishonch hosil qilgach, uni yozishga ruxsat beradi[47]. Har qanday yo'l bilan xatoning oldini olish chorasi ko'riladi. Masalan, 1-sinfda a va o unlilari o'rganilayotgan darsda bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili o'tkaziladi. Baho, bahor so'zlarining birinchi bo'g'inida a harfi yozilishini o'quvchilar bilib olgach, o'quvchilardan biri shu so'zlarni xattaxtaga yozadi. So'ng so'z o'chirib tashlanadi, shundan keyin aytib turib yozdiriladi[48].

Bu diktantda o'quvchilar qoidalarga oid so'zlarning tagiga chizadilar. Saylanma diktantda o'quvchilar diktoverka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydilar. Uning o'qituvchining topshirig'iga mos qisminigina (o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni, so'z birikmalarini) yozadilar. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan so'zlarnigina yozish (1-sinf), qaratqich kelishigidagi so'zni u bog'langan ot bilan yoki tushum kelishigidagi so'zni u bog'langan fe'l bilan birga yozish (4-sinf) kabi. Saylanma diktant o'quvchilarda imloviy ziyraklikni o'stiradi. Erkin diktantda o'quvchilarga mazmunni buzmay, gap tuzilishini o'zgartirish, bir so'zni unga yaqin ma'noli so'z bilan almashtirish erkinligi beriladi[49].

Diktant uchun 3-5 qismli matn tanlanadi. O'qituvchi avval matnni bir marta ifodali o'qib beradi, so'ngra matn mazmuni yuzasidan suhbat o'tkazadi. Ayrim qoidalarni eslatadi. Keyin matnning bir qismi qayta o'qib beriladi, o'quvchilar uning mazmunini yozadilar. Erkin diktant imlo qoidalarini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, o'quvchilar nutqini o'stiradi, fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Rasm diktant predmet rasmini yoki o'zini ko'rsatib o'tkaziladi: predmet rasmi ko'rsatiladi, o'quvchilar uning nomini aytadilar va yozib vergul qo'yadilar, ish shunday davom etadi (Birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari qoidaga ko'ra yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda o'rganilgan qoidani, ayniqsa, o'quv yili davomida o'rganiladigan imlosi qiyin so'zlarni to'g'ri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni o'quvchilar qanday o'zlashtirganliklarini sinash maqsadi ko'zda tutiladi.

O'qituvchi darsning maqsadi va malakani shakllantirish ustida ishlash bosqichini hisobga olgan holda, diktantning barcha turlaridan izchillik bilan foydalanadi.

Bayon o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirishga qaratilgan orfografik mashq turlaridan biri hisoblanadi. Bayon orfografik mavzularni o'rganishning yakunlovchi bosqichida, o'quvchilar qoidalarni bilib olib, uni tatbiq qilishga o'rganganlaridan so'ng

o'tkaziladi. Bayon yozganda o'rganilgan imlo qoidalarini to'g'ri tatbiq etish ularning ongli o'zlashtirilganligini ko'rsatadi[50].

Avtomatlashtirilgan axborot texnologiyalarini axborotli ta'minlanishini rivojlanishida iktisodiy faoliyatni boshkarish sun'iy intellekt sohasida qo'llashda eng katta kizikish uyg'otadi. Ekspert tizim - bu yukori malakali mutaxassislar, ekspertlarning bilimlarini tizimli jamlash, umumlashtirish, taxlil kilish va baxolashga asoslangan maxsus kompyuterli tizimlarni yaratish, bu soxada yutuklarni amalga oshirishning shakllaridan biri buladi[51]. Ekspertli tizimda bilimlar bazalaridan foydalaniladi, unda anik predmetli soxa xakida bilimlar takdim etiladi. Bilimlar bazasi - bu ba'zi bir predmetli soxada murakkab vazifalarning yechimini topish uchun taxlil va xulosalarni keltirib chikaruvchi modellar, koidalar va omillar (ma'lumotlar)ning majmuisidir. Axborotli ta'minlashning aloxida, yaxlit tuzilishlari kurinishida ajratilgan va tashkil kilingan predmetli soxa xakidagi bilimlar yakkol bo'ladilar va bilimlarning boshka turlari, masalan, umumiy bilimlardan ajraladilar. Bilimlar bazalari nafakat va shunchaki rasmiy (matematik) mantik asosida, balki tajriba, omillar, evrestika asosida xam fikrlashni bajarishga imkon beradi, ya'ni ular inson mantikiga yakinlashtirilgandir[52]. Sun'iy intellekt (akl) soxasidagi ishlamalar murakkab kundalik bo'lmagan vazifalarni yechish uchun ba'zi bir predmetli soxa xakidagi yukori sifatli maxsus bilimlarning katta xajmlaridan foydalanish maksadiga ega. Bilimlar bazasi ekspertli tizimining asosidir, u uni kurish jarayenida jamlanadi. Bilimlar fikrlash va vazifalarini yechish usulini yakkol kilishga imkon beruvchi yakkol kurinishda aks ettiriladi va karorlarni kabul kilishni soddalashtirish uchun tashkil kilingan.

ADABIYOTLAR:

1. ALIMARDANOVA, R. (2023). INTERPERSONAL NORMAL INDICATOR IN ESTABLISHING HEALTHY PSYCHOLOGICAL RELATIONSHIPS BETWEEN YOUNG BRIDE AND GROOM IN UZBEK FAMILIES. World Bulletin of Social Sciences, 18, 11-14.
2. Alimardanova, R. (2022). ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИДА ЁШ КЕЛИН-КУЁВ ШАХСИНING ХАРАКТЕРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ ХУЉ-АТВОРНИНГ ЭМПИРИК КЎРСАТКИЧЛАРИ. Журнал Педагогикки и психологикки в современном образовании, 2(6).
3. Qodirova, A. (2023). TA'LIM JARAYONIDA TERMIZIY FIKRLARIDAN FOYDALANISHNING ILMIY-NAZARIY MASALALARI. " ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ" международный научно-методический журнал, 1(3).
4. Qodirova, A. (2023). IMOM AT-TERMIZIY SHAXSINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK VA FIKRLARINING QIYOSIY-ANALITIK JIHATLARI. " ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ" международный научно-методический журнал, 1(3).

5. Qodirova, A. (2022). УЎЎФ МУЎАДДИС ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИЎАТЛАРИ. Science and innovation, 1(B7), 1086-1090.
6. Kodirova, A. B. (2022). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE USE OF THE MYSTICAL IDEAS OF AL-HAKIM AT-TERMIZI IN THE EDUCATIONAL PROCESS. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), 1281-1286.
7. Kodirova, A. B. (2022). ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL VIEWS IN THE WORKS OF AL-HAKIM AT-TERMIZI ACCORDING TO THE SCIENTIFIC CONTENT AND THE THEORY OF SUFISM. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), 1287-1292.
8. Mengaliyevna, N. S., & Qizi, X. S. M. (2022). CHARACTERISTICS AND STEPS OF USING TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN STUDENTS. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(03), 60-70.
9. Mengaliyevna, N. S., & Qambardinovna, U. G. (2022). Scientific and theoretical foundations for the formation of social intelligence at school age. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(5), 245-248.
10. Zebiniso, K. (2022). Forming of universals culture values and upbringing learners idea of peace. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(6), 1830-1834.
11. Kurbonova, Z. (2023). USING THE TEACHING OF MAHMUD AZ ZAMAXHARI IN IMPROVING THE SYSTEM OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS. World Bulletin of Social Sciences, 21, 121-123.
12. Курбанова, З. (2023). Mahmud az Zamaxshariyning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari. Современные тенденции психологической службы в системе образования: теория и практика, 1(1), 81-86.
13. Qurbonova, Z. (2023). AXLOQIY TARBIYA ME'YORLARI. Innovative Development in Educational Activities, 2(17), 71-77.
14. Turaeva, G. E. (2022, February). Some aspects of educating students to become highly qualified and competitive personnel. In Conference Zone (pp. 163-165).
15. Turaeva, G. E. (2021). Improving the efficiency of the educational process using computer technology. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(8), 407-410.
16. Khamzaeva, D. S. (2020). THE PROBLEM OF SEASONALITY IN TOURISM. Theoretical & Applied Science, (11), 337-340.
17. Khamzaeva, D. S. (2021). ASSESSMENT OF THE SEASONAL FACTOR IN REGIONAL TOURISM AND THE WAYS OF ITS USE. Happy New Year, 25.

18. Samarovna, X. D. (2020). RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TURIZM INDUSTRIYASINING TARAQIY RIVOJLANISHIDA TURISTIK MAHSULOTLAR TAKLIFINI MAVSUMIYLASHTIRILISHI UCHUN USLUBIY YONDASHUVLARNING SHAKLLANISHI. Иқтисодиётда инновация,(SPECIAL 2).
19. Хамзаева, Д. (2022). ТУРИСТИК МАҲСУЛОТЛАР ТАКЛИФИНИ МАВСУМИЙЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ: https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss3/a52. Economics and education, 23(3), 337-341.
20. Ashurkulovna, A. Z. (2023). PHRASEOLOGY-AS A LINGUISTIC DISCIPLINE. World Bulletin of Social Sciences, 22, 27-30.
21. Aliyeva, Z. (2023). SCIENTIFIC CONSIDERATIONS ON PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ORNITHONYM COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEKI. Journal of Agriculture & Horticulture, 3(10), 84-88.
22. Бобоқулова, Д. М. (2021). БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ. Academic research in educational sciences, 2(NUU Conference 1), 204-207.
23. Норбошева, М. О. (2021). Роль семьи и дошкольной образовательной организации в формировании личности ребёнка. Наука и образование сегодня, (7 (66)), 66-67.
24. Норбошева, М. А., & Норбошева, М. А. (2018). Реформы системы дошкольного образования в Узбекистане. In Фундаментальные и прикладные исследования: гипотезы, проблемы, результаты (pp. 25-29).
25. Норбошева, М. О. (2020). Мактабгача ёшдаги бола шахсининг ривожланишида мулоқотнинг ўрни. Педагогика ва психологияда инновациялар, 9(3), 7.
26. Норбошева, М. О. (2022). МУЛОҚОТГА ЎРГАТИШ БОЛА ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ШАКЛИ СИФАТИДА. ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ, 5(4).
27. Norbosheva, M. A. (2021). Problems of personal formation of the child in the family in the studies of scientists of Uzbekistan. Asian Journal Of Multidimensional Research, 10(6), 297-303.
28. Донаева, Ш. (2022). Refleksion o 'qitishga innovatsion yondashish va reflektiv texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning psixologik jihatlar. Общество и инновации, 3(2/S), 367-372.
29. Abduraimovna, D. S. (2023). TYPES OF REFLEXIVE LEARNING TECHNOLOGIES IN THE PEDAGOGICAL EDUCATION SYSTEM. Open Access Repository, 4(03), 31-40.
30. Abduraimovna, D. S. The Culture of Environmental Safety and the State of Its Formation. International Journal on Orange Technologies, 2(10), 95-98.

31. Умбетова, Н. (2023). Межкультурная коммуникация в литературе Востока и Запада. *Innovations in technology and science education*, 2(16), 7-11.
32. Умбетова, Н. Ж. (2022). ТЮРКОЯЗЫЧНАЯ ЛЕКСИКА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ПАТРИОТИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОО СУЛЕЙМЕНОВА И ЧТ АЙТМАТОВА.
33. Умбетова, Н. Ж. (2022). Казахская душа в русском поэтическом тексте ОО Сулейменова. *Русский язык в поликультурной среде*. ББК 812Р Р-88, 277.
34. Умбетова, Н. Ж. (2022). Лингвостатистические свойства глагольной лексики в поэзии ОО Сулейменова. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 19-25.
35. УМБЕТОВА, Н. Ж. (2020). ПОЭТИЧЕСКИЙ ТЕКСТ, РОЖДЁННЫЙ ХУДОЖНИКОМ СЛОВА-БИЛИНГВОМ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭЗИИ ОО СУЛЕЙМЕНОВА). *Иностранные языки в Узбекистане*, (6), 61-74.
36. Умбетова, Н. Ж. (2013). Стилистические особенности глагола в творчестве ОО Сулейменова. *SCIENCE AND WORLD*, 22.
37. Умбетова, Н. (2023). Проблемы литературных связей и взаимовлияние культур. *Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков*, 1(1), 697-701.
38. Умбетова, Н. Ж. (2022). СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ПОЭЗИИ ОО СУЛЕЙМЕНОВА. ББК 83.3 р М 34, 334.
39. УМБЕТОВА, Н. Ж. (2022). Стилистическое своеобразие глагола (на материале поэзии ОО Сулейменова). *In Язык и ментальность в диахронии* (pp. 198-203).
40. Умбетова, Н. Ж. (2020). Глагольная лексика: классификация, лексико-семантические группы (на материале поэзии ОО Сулейменова). *Наука и мир*, 1(5), 57-60.
41. Умбетова, Н. (2024). ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОТРАЖЕНИЕ МЕЖЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ. *Innovations in Technology and Science Education*, 3(19), 140-147.
42. Умбетова, Н. (2024). МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ ОО СУЛЕЙМЕНОВА И ЧТ АЙТМАТОВА. *UNIVERSAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH*, 2(10), 67-71.
43. Умбетова, Н. Ж. (2023). КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПОЭЗИИ ОО СУЛЕЙМЕНОВА. ББК 812Р Р-88, 206.
44. Умбетова, Н. Ж. (2022). МОГУЩЕСТВЕННАЯ СИЛА МАТЕРИ В ТВОРЧЕСТВЕ ФМ ДОСТОЕВСКОГО.
45. Умбетова, Н. Ж. (2022). ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОЭТИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭЗИИ ОО СУЛЕЙМЕНОВА). *In Технологии обучения русскому языку как иностранному и диагностика речевого развития* (pp. 465-469).

46. Умбетова, Н. Ж. (2021). Казахская лира в русской поэзии ОО Сулейменова. In Этнокультурные феномены в образовательном процессе (pp. 523-526).
47. Умбетова, Н. Ж. (2021). «Москва... как много в этом звуке...»–прецедентные ойконимы в ас-пекте русской лингвокультурологии (на примере концепта «Москва»)'Moscow... how much within that sound there lies...'–precedent oikononyms in the aspect of linguoculturology (on the example of the concept 'Moscow'). ББК 74.65 я431 Э 916, 526.
48. Умбетова, Н. Ж. (2020). ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ ЛЕКСИКИ В ПОЭЗИИ ОО СУЛЕЙМЕНОВА. Редакционная коллегия, 324.
49. Умбетова, Н. Ж. (2020). Поэтический текст как поле функционирования глагольной лексики (на материале поэзии ОО Сулейменова). In Актуальные вопросы исследования и преподавания родных языков и литератур (pp. 161-162).
50. Умбетова, Н. Ж. (2017). ОБРАЗОВАНИЕ АКРОНИМОВ-ОМОНИМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. In XIII ВІНОГРАДОВСЬКІЕ ЧТЕННЯ (pp. 77-79).
51. Умбетова, Н. Ж. (2017). ПРОДУКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ. Актуальные научные исследования в современном мире, (2-7), 116-120.
52. Умбетова, Н. Ж. (2016). ОБРАЗОВАНИЕ УНИВЕРБАТОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ ПЕРИОДИКИ УЗБЕКИСТАНА). Актуальные научные исследования в современном мире, (6-1), 117-122.